

РОЗДІЛ 1 ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 323.1(477)«XIX ст.»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.38.1>

ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ СТУДІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ УЧЕНИХ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ XIX СТ.

THE POLITICAL CONTENT OF UNIVERSITY SCIENTISTS' STUDIES AGAINST THE BACKGROUND OF UKRAINIAN NATION-BUILDING OF THE 19TH CENTURY

Єгорова О.В.,*кандидатка історичних наук,**доцентка кафедри історії та політичної теорії**Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»***Зенкін М.В.,***кандидат історичних наук,**доцент кафедри історії та політичної теорії**Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

В статті аналізуються зміст і роль українознавчих студій учених підросійських університетів на тлі процесу творення української нації у XIX – на початку XX ст. Зазначено, що відкритий 1805 р. Харківський університет став осередком фольклорних та літературних пошуків учених, що відповідало народницькій стадії націотворення. Поширення етнографічних та історичних розвідок культурницького етапу продовжилося в Київському університеті, науковці котрого в межах університетської роботи і Київської археографічної комісії проводили ґрунтовні історичні дослідження. Важливе місце в сукупності наукових напрямів належало школі істориків західноруського права. Зазначено, що розвідки вчених університетів підросійської України відтворюють всі етапи українського національного відродження XIX століття. Вони представлені фольклорними, літературознавчими, етнографічними та історико-правовими дослідженнями, що здійснювались у Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Кумулятивний ефект цих творчих зусиль сприяв поступовому обґрунтуванню позиції про самобутню історію українських земель. Доведено, що студії учених українських університетів є логічно пов'язаними і вплетеними в канву процесу націотворення цього періоду. З урахуванням наявного в гуманітаристиці підходу до визнання політичного навантаження етнографії як галузі з призначенням стверджувати самостійність українських земель можна говорити й про політичний зміст об'єднаних ідеєю національної самобутності етнографічних, фольклорних, літературних, історико-правових студій учених університетів Наддніпрянської України у довгому XIX ст. Українознавчі студії були проявами української ідентичності в умовах жорстких імперських обмежень для української мови, культури, освіти і виступали важливим чинником українського націотворення.

Ключові слова: націотворення, західноруське право, університети України, українознавчі студії, національна самобутність, етнографія.

The article analyzes the content and role of Ukrainian studies of Ukrainian universities' scientists in Russian Empire against the background of the process of Ukrainian nation creation in the 19th and early 20th centuries. It is noted that Kharkiv University, opened in 1805, became the center of folklore and literary research of scientists, which corresponded to the populist stage of nation-building. The spread of ethnographic and historical explorations of the cultural stage continued at Kyiv University, whose scientists conducted thorough historical research within the framework of university work and at Kyiv Archeographic Commission. An important place in the set of scientific directions belonged to the school of historians of Western-Ruthenian law. It is noted that the researches of scientists of the universities of the sub-Russian Ukraine reproduce all the stages of the Ukrainian national revival of the 19th century. They are represented by folklore, literary, ethnographic and historical-legal studies carried out in Kharkiv, Kyiv and Novorossiysk (city of Odessa) universities. The cumulative effect of these efforts contributed to the gradual substantiation of the position on the original history of Ukrainian lands. It is proved that the studies of scientists of Ukrainian universities are logically connected and woven into the canvas of the nation-building process of this period. Taking into account the social science approach to the recognition of the political burden of ethnography as a field with the purpose of affirming the independence of Ukrainian lands, it is possible to talk about the political content of ethnographic studies united by the idea of national identity at universities of sub-Russian Ukraine in the long 19th century. Ukrainian studies were manifestations of Ukrainian identity in the conditions of strict imperial restrictions on the Ukrainian language, culture, and education and were an important factor in Ukrainian nation-building.

Key words: nation-building, Western-Ruthenian law, universities of Ukraine, Ukrainian studies, national identity, ethnography.

Постановка проблеми. XIX ст. в нашій історії посіло особливе місце. В цей час відбувається творення модерної української нації. Значимою особливістю процесу є паралельне його розгортання, хоча і з суттєвими відмінностями, на землях, поділених Російською та Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською) імперіями. Територія України під владою останньої була набагато більш наближеною до демократичних надбань європейського життя, тоді як підросійська Україна опинилась в цивілізаційному вимірі, де будь-які зазіхання на обмеження монархічної влади карались поліцейською системою, і не допускалась думка про національну ідентичність українців. Чинником протистояння такому статус-кво в цей період були українознавчі фольклорні, літературні, історико-правові студії учених університетів, які поступово доносили думку про самобутність українських земель, що мало свій вплив на формування на рубежі XIX–XX століть ідеї про їх політичну незалежність. Відомий сучасний історик, професор Ігор Гирич всю сукупність таких досліджень об'єднав під прапором етнографії, визначивши її роль словами: «Етнографія в українців була політична наука» [1, хв. 9]. Наголос на значенні наукового українознавства актуалізує проблему висвітлення характеру цих досліджень та їх співвіднесення з процесом українського націотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. XIX ст. на українських землях – довге XIX ст. – доба українського відродження, яке ще Михайло Грушевський з урахуванням плину української етнонаціональної історії датував кінцем XVIII – початком XX ст. [2, с. 82]. В науковому лексиконі для цього явища також використовують альтернативний термін – націотворення, бо, за висловом відомого історика, професора Георгія Касьянова, «і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації» [3, с. 295].

З урахуванням особливостей даної розвідки – тривалості взятого для розгляду процесу й специфіки його етапів, об'єднаних ідеєю політичного змісту українознавчих досліджень, стан опанування проблеми можна представити працями, зосередженими на окремих складових, явищах або постатях обраного періоду. Особливості функціонування діючих у Російській імперії Харківського, Київського та Новоросійського (м. Одеса) університетів, пов'язані з археографічними, етнографічними та історико-юридичними студіями, значною мірою вивчалися істориками, мовознавцями, філософами, політологами, правниками. Серед них наголосимо наших сучасників: літературознавця М.Назаренка (антологія української літератури XIX ст.), професорів В.Абашника, Ю.Пінчука, Є.Широкоград (історія Харківського університету), О.Яся (постать Михайла Максимо-

вича), О.Журбу, І.Гирича (Київська археографічна комісія), професорів І.Гриценка, В.Зарубу, дослідників Т.Бондарук, О.Музичка (Київська історико-юридична школа), О.Ковальчука (спадщина Олександра Кістяківського), історикиню О.Синявську (постать Олексія Маркевича), професорів В.Солдатенка та Ф.Турченка (постать Миколи Міхновського), професорку політології Я.Турчин (ідеологи національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст.).

Виділення невіршених частин загальної проблеми. Кожен із згаданих фрагментів проблематики є цінним, особливо, з точки зору їх висвітлення ученими з позиції сучасних методологічних підходів. У нашій же розвідці спробуємо об'єднати розрізнені епізоди українознавчих студій учених університетів України у XIX ст. і розглянути їх у контексті концептуального взаємозв'язку і послідовності етапів процесу націотворення.

Формулювання цілей статті. З огляду на це метою статті є виявлення змісту і ролі українознавчих студій учених підросійських університетів як чинника процесу творення української нації в умовах імперської російської влади у XIX – на початку XX ст. Відповідно, завданням є прослідити як етапи формування української нації відтворювались у студіях учених діючих у Російській імперії Харківського (1805), Київського (1834) й Новоросійського (1865) університетів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники теорій нації наголошують, що остання чверть XVIII ст. є початком епохи націоналізму [4, с. 83]. Націю в той час сприймали не стільки як об'єднаний державним правлінням народ, скільки, за висловом відомого українського та американського історика Сергія Плохія, «як культурну єдність – сплячу красуню, пробуджену національним відродженням» [5, абз. 32]. Таке засноване на мовно-культурній основі тлумачення висловлював ще німецький філософ Йоган Гердер (1744–1803) – засновник культурницької концепції нації. Її відродження, на його думку, відбувається через народницьку, культурницьку й політичну стадії. Формування української нації відбувалося аналогічно до відповідних загальноєвропейських процесів.

Тож нижня межа нашого дослідження виходить із заснування 1805 р. Харківського університету. Харків, як культурний і адміністративний центр Слобідської України, заселеної за часи Богдана Хмельницького козаками, ретельно зберігав українські народні традиції. Природно, що власне тут, в осередку українського романтизму, започатковуються студії фольклорного та історичного спрямування. 1816–1819 рр. в типографії Харківського університету за ініціативи професора словесності Івана Срезневського (1770–1820) виходить перший літературно-художній, науковий та

громадсько-політичний альманах «Український вісник». Продовжувачем справи збирання фольклорного матеріалу стає син ученого – філолог-славист, етнограф, випускник філологічного відділення, а потім і професор Харківського університету Ізмаїл Срезневський. У 1820-ті та у середині 1830-х рр. під його проводом формуються два гуртки, що об'єднують зацікавлених українською народною творчістю мислителів. Їх діяльність, особливо видання 1831 р. першого на українських землях «Українського альманаху» та публікації у 1833-1838 рр. історичного, літературно-фольклорного збірника «Запорізька старовина», що містив зразки української народної творчості, стали надзвичайно важливим джерелом для формування суспільного уявлення про своє етнічне коріння.

На ґрунті харківської творчої атмосфери відбувалося становлення таланту українського письменника Петра Гулака-Артемівського (1790-1865). Вступивши на словесний факультет, він поринув в університетське культурне життя, згодом розпочав педагогічну кар'єру, 1821 р. захистив дисертацію і отримав ступінь магістра. У 1841-1849 рр. обіймав посаду ректора Харківського університету. Починаючи ще зі студентських років, П.Гулак-Артемівський активно публікував, у тому числі на сторінках «Українського вісника», вірші і літературознавчі твори різних жанрів українською мовою, орієнтуючись на фольклорні традиції.

Етнографічну естафету в наукових пошуках продовжив відкритий 1834 р. Київський університет Св. Володимира. Його заснування та призначення були частиною політики російського царя Миколи I, окресленої фразою «Самодержавство, православ'я, народність». Місія закладу, тож, була стати форпостом російської освіти на західних територіях, які ще донедавна були польськими. Відповідно до оголошеної ідеологемі міністр народної освіти Російської імперії С.Уваров визначив природничий і навіть утилітарний характер наукових досліджень університету, які мали зосередитись на вивченні етнографічних особливостей краю.

Першим ректором Київського Університету (1834-1835 рр.) був професор Михайло Максимович (1804-1873), вчений-енциклопедист зі старшинського роду на Полтавщині, історик, філолог, природознавець. Його захоплення українськими народними традиціями гармонійно вписувалось у природничу тематику новоствореного закладу. Як етнограф він був упорядником збірників українських народних пісень (1827, 1834, 1849 рр.). Фольклорні зібрання ученого, в т.ч. зразки історичної козацької пісенності – українські думи й пісні, – викликали суспільний інтерес і мали значний вплив на подальші етнографічні розвідки.

Зазначений вектор Університету Св. Володимира у сукупності з об'єктивною потребою опанування історії приєднаних після поділу Речі Посполитої земель та зростанням у суспільстві і академічному середовищі ролі історичної науки розширили можливості для досліджень місцевості в літературному, фольклорному, історичному і правовому напрямках, які стосувались і минулих часів, і сучасних аспектів застосування сталих на українських землях правових норм. Вивченням законів західного краю займався відомий дослідник історії Литовсько-Руської держави і права Гнат Данилович (1787-1846). Свої напрацювання від оприлюднював як у наукових творах, так і в університетських курсах, читаних у Харківському (1825-1830) і Київському (1835-1839) університетах. Ґрунтовні здобутки вченого заклали підґрунтя для наукової школи західноруського права, яка незабаром почала формувалась у Київському університеті.

Зацікавленість представників наукової спільноти історико-правовими питаннями в цей час відповідала соціально-політичній ситуації на Наддніпрянщині. 1840-ві роки знаменують початок наступного, організаційного, етапу національно-культурного відродження [6, с. 159]. 1843 р. створено Київську археографічну комісію, у 1845-1847 рр. діяло Кирило-Мефодіївське братство, відбувається розгортання громадського руху – осередків української інтелігенції «Громад», що виникають на тлі лібералізації суспільного життя у середині XIX ст.

Значної системності етнографічні дослідження набувають у рамках заснованої 1843 р. Київської археографічної комісії або Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі. Організація також мала зміцнювати легітимність імперської влади на Правобережній Україні. Досягненню цього, на думку київського генерал-губернатора Д.Бібікова, сприятиме курс Комісії на дослідження губерній округу «в природничо-історичному, промисловому і сільськогосподарському відношеннях» [7, с. 576]. Однак всупереч урядовим намірам, археографічна установа поступово науково обґрунтовувала позицію про самобутню, окрему від російської, тривалу історію українських земель.

Роль Комісії високо оцінював ще Михайло Грушевський. Велике значення він надавав керівництву її науковою роботою, яке зосередилось у редакторів: «в сій ролі знайшлися справжні люди науки, з великим хистом і об'єктивністю, котрі велися тільки науковими інтересами, а не урядовими змаганнями» [8, с. 352]. Дійсно, за перебування редактором Комісії (з 1843 р.), а потім і головним редактором (до 1863 р.) професора права Київського університету Миколи

Іванішева було започатковано серію "Архівів Південно-Західної Росії". У 1864-1880 рр. головним редактором був професор історико-філологічного факультету Володимир Антонович. За його головування організація стає центром українознавчих історичних студій, що об'єднує видатних істориків і громадських діячів, серед яких Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський. Таким чином, діяльність цієї діючої на території України у 1843–1921 рр. науково-дослідної установи стала осередком, де системно акумулювались українознавчі дослідження. Ігор Гирич говорить, що й досі недостатньо оціненим є значення Київської археографічної комісії – «лабораторії суспільно-політичної думки України та інтелектуального штабу по відросійщенню України» [9, абз. 20].

Період 1840-х – початку 1860-х років був сприятливим для етнографії, але згодом у національних настроях влада побачила загрозу, що викликало політику жорсткого наступу на українську культуру, мистецтво, науку, проявами чого стають Емський указ 1876 р. та Валуєвський циркуляр 1883 р. Українофільські погляди стають небезпечними, і громадські діячі з проукраїнськими переконаннями змушені були переносити свою активність до європейських країн. Водночас різнобічні дослідження українських земель не припиняються і в Російській імперії, продовжуючись у контексті історичних та правових студій. Окремою галуззю, що зосередила увагу на західноруських землях, було право. Значного розмаху цей напрям набув в Університеті Св. Володимира.

Звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини досліджував професор Київського університету Олександр Кістяківський (1833-1885). Його важливим відкриттям було видання 1879 р. Кодексу 1743 р. "Права, за якими судиться малоросійський народ", що в минулому регламентував правовідносини на українських землях. Документ став підґрунтям подальших досліджень і формування школи істориків українського права, що протягом тривалого часу застосовувалось на українських землях.

Започатковані в Київському університеті Г.Даниловичем та М.Іванішевим історико-правові студії західноруських земель продовжив видатний історик права Київського університету, професор Михайло Владимирський-Буданов (1838-1916). Важливим постулатом його багаторічних досліджень було обґрунтування існування двох держав – Литовської і Московської, чим науковець доводив самобутність західноруського права і, відповідно, показував, що «українські та білоруські землі не позбавлені початку історії своєї державності» [10, с. 17]. Науково-педагогічну роботу М.Владимирський-Буданов поєднував із головуванням у 1882-1916 рр. у Київській архео-

графічній комісії. Різнобічна діяльність ученого мала важливе значення для виокремлення українського права як окремої сфери правової історії [11, с. 297].

Іншим засновником київської історико-юридичної школи був професор Новоросійського університету Федір Леонтович (1833-1910). У своїй академічній кар'єрі він досяг і посади ректора університету (1869-1877), і здобув визнання ґрунтовними дослідженнями литовсько-руського права. Найзначніші результати його роботи у цій царині стосуються систематизації та видання збірників актів Литовської метрики з матеріалів варшавських архівів. Школа дослідників західно-руського права включала багатьох інших представників ученої спільноти, серед яких І.Малиновський, М.Ясинський, Г.Демченко (Київський університет), О.Шпаков (Київський та Новоросійський університети), М.Максимейко (Харківський університет) та інші.

Разом з тим період характеризується і продовженням історичних розвідок. Найбільш відомими дослідниками української історії цього часу були послідовники Володимира Антоновича. Яскравим представником напряму був відомий одеський історик Олексій Маркевич (1847-1903). Тривалий процес здобуття ним фахової освіти у різних закладах увінчався захистом магістерської дисертації в університеті Св. Володимира і здобуттям 1880 р. звання приват-доцента. І з перших років викладання вже у Новоросійському університеті проявився виразний інтерес О.Маркевича до історії українських земель та краєзнавства. Дослідниця Олена Синявська, засновуючись на архівних оглядах викладання О.Маркевича в університеті за період з 1883 по 1895 рр., показує його зацікавлення історією Південно-Західної Русі, роблячи висновок що у висвітленні історії України «він був піонером на півдні загалом та в університеті зокрема» [12, с. 94].

Перша половина 1880-х років стала добою жорсткої реакції російської влади, що торкнулась і університетів. Під репресії потрапляли викладачі, що висловлювали ліберальні погляди, але під особливим наглядом царату були представники викладацького корпусу з симпатіями до українського питання. Під опалою опинився відомий історик Дмитро Багалій (1857-1932). Його захоплення українською історією проявилось ще за часів навчання у 1876-1880 рр. в Київському університеті, де на нього значний вплив теж мав Володимир Антонович. Згодом, під час роботи Д.Багалія в Харківському університеті, його і деяких викладачів було звинувачено в «хохломанстві», за чим послідували адміністративні наслідки. З політичних міркувань довелось залишити Новоросійський університет і Олексію Маркевичу. Влітку 1895 р. він їхав зі Львова і був затриманий при

ввозі до Російської імперії забороненої україномовної літератури – творів відомих українських письменників і громадських діячів.

На рубежі XIX–XX ст. відбувається прискорення процесу політизації українського руху, що знаменує політичну стадію націотворення. Виразно національну ідею було сформульовано у межах політичних осередків. 1891 р. в Харкові створена таємна українська політична організація «Братерство Тарасівців». На рубежі століть у Харкові виникають і політичні партії: в лютому 1900 р. засновано першу в центрально-східній Україні Револьюційну українську партію (РУП), і вже 1902 р. ідеолог українського націоналізму Микола Міхновський створив Українську народну партію (УНП), засновану на ідеї самостійної демократичної республіки.

Під впливом суспільно-політичного піднесення епохи і українознавчих матеріалів у навчальному процесі формувалась і національна самосвідомість студентства, передові представники якого долучалися до студентських виступів. До національного руху ще студентом юридичного факультету Київського університету приєднався М. Міхновський. Перебуваючи в Харкові, він активно співпрацював з Товариством поширення в народі грамотності, в складі якого були учені: Д. Багалій, М. Сумцов, В. Данилевський, М. Максимейко, а також контактував із зацікавленими національним питанням студентами. Проявом інтересу академічної спільноти до цієї тематики було засідання діючого при університеті Харківського юридичного товариства від листопада 1902 р., де приват-доцент В. Устинов виступив із доповіддю «Ідея національної держави». На засідання був присутній і М. Міхновський.

Заглиблення в українознавчу проблематику відбувалося й у науковій царині. В цей час набирала обертів діяльність Київська історико-юридична школа. В присвяченій західноруському праву праці дослідниця Тетяна Бондарук в узагальненому вигляді порівнює методологічні підходи засновників школи та їх учнів. Наголошуючи значення доведених М. Володимирським-Будановим та Ф. Леонтовичем наукових положень про різні корені московського і литовсько-руського права, дослідниця говорить про глибше відтворення ідеї у послідовників, що обґрунтовувало «самобутній природний розвиток Литовсько-Руської держави та права» [13, с. 47].

Георгій Касьянов, міркуючи про процес українського націотворення, віддає належне високоосвіченій еліті «з традиціями локального патріотизму», що призвело до творення «України» [3, с. 278]. Відштовхуючись від запропонованої вченим верхньої межі українського національ-

ного відродження, – до 20-х років XX ст. – цілком можливим є показати приклад формування ідеї прихильності національній державі й у викладацькому середовищі [3, с. 291]. Проявом такої суспільно-політичної позиції стала постать професора Отто Ейхельмана (1854–1943), який у 1882–1920 рр. працював на юридичному факультеті Київського університету. Відома професорка політології Ярина Турчин, аналізуючи напрями наукових досліджень О. Ейхельмана, говорить про «його еволюцію від академічного викладача до ідеолога українського визвольного руху XX ст.» [14, с. 12]. Дослідниця показує, що у сприйнятті вченим ідеї національної держави значення мав київський період, що дало йому можливість участі «у становленні і розбудові суспільно-політичних інститутів УНР» [14, с. 12].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, дослідження вчених університетів підросійської України відтворюють всі етапи українського національного відродження XIX століття. Вони представлені студіями фольклорного, або народницького, періоду діяльності Харківського університету, етнографічними та історико-правовими дослідженнями, що здійснювались у Харківському, Київському та Новоросійському університетах у наступні періоди.

Дослідження учених університетів є логічно пов'язаними і вплетеними в канву процесу націотворення цього періоду. З урахуванням наявного в гуманітаристиці підходу до визнання політичного навантаження етнографії як галузі з призначенням стверджувати самостійність українських земель, можна говорити й про політичний зміст об'єднаних ідеєю національної самобутності етнографічних студій учених університетів підросійської України у довгому XIX ст. Українознавчі розвідки були проявами української ідентичності в умовах жорстких імперських обмежень для української мови, культури, освіти і виступали важливим чинником українського націотворення.

Ідеї соборності України, її політичної незалежності, національної держави виносились у формат національно орієнтованих осередків – організацій та політичних партій, в яких брали участь студенти та випускники університетів. На формування їх світогляду значний вплив мали дослідження, які неухильно доводили постулати про окремий від російського історичний процес на українських землях і окрему галузь права.

Подальша розробка теми може полягати у виявленні засад викладання учених інших закладів освіти на українських землях та співвіднесення змісту їх досліджень з процесами націотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наступ український. (2023, Березень 31). Суспільно-політична думка в Україні кінця XIX-початку XX століття. Стрім із доктором політичних наук Ігорем Гіричем [Video]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=e62Dsiav-FU> (дата звернення 26.09.2024).
2. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Перевид. з вид. 1925 року. Київ : Освіта, 1992. 191 с.
3. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
4. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. К : "К.І.С.", 2004. 170 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm>
5. Плохій Сергій. Книги буття. Як створити націю // Історична правда. Українське онлайнве суспільно-історичне, науково-популярне видання. 9 березня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/9/152187/>
6. Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. *Наука і культура*. Київ, 1991. Вип 25. С. 159-167.
7. Владимирський-Буданов М.Ф. Історія Імператорського університету Св. Володимира. Т.І. Київ : 1884. 674 с.
8. Грушевський М.С. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Твори у 50-и томах. Львів : Світ, 2003. т. 5, с. 351 – 359.
9. «Вони довели існування України». Ігор Гирич про інтелектуалів XIX ст. *Локальна історія*. 2024. 3 кв. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/voni-doveli-isnuvannia-ukrayini-igor-girich-pro-intelektualiv-khikh-stolittia/> (дата звернення 20.05.2024)
10. Бондарук Т.І. Основоположники київської історико-юридичної школи М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 1995. 25 с.
11. Єгорова О.В. Історія українського права в дослідженнях М.Ф. Владимирського-Буданова. Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ : НГУ, 2004. С. 295-299.
12. Синявська О.О. Науково-педагогічна діяльність Олексія Маркевича (1847–1903): до 175-річчя історика. *Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць*. 2022. Херсон : ХДУ. Вип. XXXVII. С. 92-97.
13. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000. 160 с.
14. Турчин Я.Б. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис... док. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2011. 35 с.